

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:4. 2006

Formell og uformell makt

Av Magne Njåstad

Tema for denne artikkelen er maktrelasjoner mellom lokalsamfunn og øvrighet i seinmiddelalder og tidlig nytid. De maktressursene lokalsamfunn, og da først og fremst bondesamfunn, hadde til disposisjon vil være i fokus, med en hovedvekt på hva som formet disse ressursene.

I et større felleseuropeisk forskningsprosjekt om fremveksten av den tidligmoderne staten på 1990-tallet, var lokalsamfunnenes påvirkingsmuligheter ovenfor øvrigheten et av temaene.¹ Blant temaer som utvikling av skattestaten, fremveksten av sentralisert lovgivings- og domsmakt, krig som pådriver for statsentralisering, så man også viktigheten av lokalsamfunnenes rolle i utviklingen av moderne statsmakt, og et av underprosjektene fokuserte da nettopp på de formelle og uformelle ressursene lokalsamfunnene hadde til disposisjon for å påvirke øvrighetens politikk. Spennet i disse midlene går igjen i tittelen på rapporten *Resistance, representation and community*.² Spennet går altså fra medvirkning til motstand. I artikkelens første del skal jeg se på disse maktressursene, men også problematisere typologiseringen.

I studiet av maktforhold mellom lokalsamfunn og øvrighet i middelalder og tidlig nytid har man gjerne operert med et skille mellom bondesamfunnenes formelle og uformelle maktressurser, eventuelt legitime og illegitime påvirkingsstrategier. Dette er funksjonelt, men kan også bidra til å tilslore en gråsoner mellom de formelle og uformelle maktressursene et lokalsamfunn kunne ha til rådighet. Dette gjelder utviklingen fra uformelle til formelle maktressurser – mange av de etablerte og gjensidig anerkjente måtene for forhandlinger og kommunikasjon har blitt til over tid og har hatt sin legitimi-

1. "The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries", finansiert av The European Science Foundation. Prosjektet gikk over en fireårsperiode og resulterte i 7 separate rapporter.

2. Peter Blicke (red), *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997.

Dr art Magne Njåstad, f 1962, är postdoktor vid Instituttt for historie og klassiske fag, Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet (NTNU), Trondheim. Han disputerade 2003 på *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. Av hans senaste publikationer kan nämnas (tillsammans med Bård Gram Økland) *Stord frå steinalder til oljealder band 1. Den eldste tida til 1720*.

Adress: Instituttt for historie og klassiske fag, NTNU, 7491 Trondheim, Norge

E-post: magne.njaastad@hf.ntnu.no

tet nettopp i denne "alders hevd". Men det gjelder også hva vi kan kalle lokale variasjoner eller lokalt spillerom – eller rett og slett regionale forskjeller i hvordan kommunikasjon og konfliktløsninger mellom lokalsamfunnene og øvrigheten foregikk. Dette vil jeg illustrere grundigere med et par eksempler i artikkelens andre del.

Formelle eller legitime maktressurser

Med formelle maktressurser må vi mene muligheter for å oppnå resultater gjennom midler som var gjensidig akseptert av begge parter, altså lokalsamfunn og øvrighet. På denne måten kan vi si at lokalsamfunnene er deltager i maktutøvelsen, eller snarere at maktutøvelsen til en viss grad skjer på premisser lokalsamfunnene har vært med på å legge til grunn. Disse ressursene kan vi igjen grovt sett dele i to: Ressurser som var nedfelt i lovverk eller faste prosedyrer, og ressurser som var ikke var lovfestet, men akseptert gjennom lang tids bruk.

Loven omfattet alle, også kongen og hans menn. I henvendelser til kongen fra bondesamfunn ble dette understreket. Kongen skulle holde allmuen ved lov og rett. I norsk sammenheng ble dette ofte understreket ved at loven blir tillagt et nesten guddommelig opphav – St Olavs lov. I enkelte tilfeller gikk man lenger enn til å vise til at også kongen er underlagt loven. Man pekte på at konge og folke var bundet av gjensidig troskap. I et forliksbrev mellom allmuen i Oslo bispedømme og riksrådet etter et større bondeopprør i 1436–1437 ble det understreket at ikke bare har de sverget kongen troskap da han ble tatt til konge, men "oc han oss" – troskapen var gjensidig.³ På sett og vis kan man kalle denne gjensidige troskapen og gjensidige forpliktelsen ovenfor loven en slags samfunnskontrakt som bandt begge parter.

Representasjon er gjerne noe man forbinder med mer moderne, parlamentariske forsamlinger, og ikke et middelaldersk fenomen. Men det å kunne være tilstede og la sine synspunkter bli framført var en viktig del av den politiske kulturen i senmiddelalder og tidlig nytid. Stenderforsamlinger var et viktig fenomen over hele Europa. Bøndenes deltagelse i stenderforsamlinger var derimot noe mindre vanlig – men slett ikke uvanlig. Spesielt i det tyske området var denne bondedeltagelsen i stendermøter relativt vanlig. Gjennom denne typen deltagelse kunne lokalsamfunnene ha en hånd på rattet når det gjaldt lovgiving og skattlegging, fordi dette var en del av stenderforsam-

3. *Diplomatarium Norvegicum. Oldebrev til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæde. r, lovgivning og rettergang i middelalderen*, 2, Christiania 1851, s 727.

lingenes kompetanseområde. De kunne ha en slags vetorett når det gjaldt lovgiving og skatteutskrivning. I det tyske riket kunne bøndene mer eller mindre regelmessig bli innkalt til denne typen forsamlinger.⁴ I Sverige utviklet dette seg til fast representasjon i riksdagen. Men selv om deltagelse i stenderforsamlinger ikke nødvendigvis var institusjonalisert, som i Sverige, var allmuedeltagelse i viktige politiske begivenheter ikke uvanlig. I norsk sammenheng er allmuedeltagelse i kongehylling et godt eksempel. I utgangspunktet ble de norske kongene hyllet rundt om på lokale tingsamlinger, med Øyratinget i Nidaros som det desidert viktigste. I borgerkrigsperioden på 1100-tallet var dette, i kombinasjon med arvekrav, rettsgrunnlaget for det utall av kongsemner som stod fram med jevne mellomrom. Gjennom reguleringen av arverekkefølgen og gjennomføringen av enekongedømme på 1100- og 1200-tallet ble bøndenes rolle ved tronskifte redusert til en mer formell rolle, men fremdeles var det viktig å bli hyllet på Øyratinget i Nidaros, slik for eksempel Erik av Pommern ble i 1388. Og også ved viktige anledninger som ved Varberg i 1344, da personalunionen mellom Norge og Sverige i realiteten ble oppløst, var det bonderepresentasjon. Også ved Marstrand-møtet i 1449, hvor Kristian 1 ble valgt til norsk konge, var det allmuerepresentasjon. Vi finner altså også elementer av allmuerepresentasjon i det norske systemet i senmiddelalderen, selv om det ikke var regulert eller institusjonalisert.

Undersåttenes rett til å forhandle eller klage til øvrigheten, enten skriftlig eller ansikt til ansikt, var en rett som i utgangspunktet ikke var lovfesten, men som har festet seg over tid og som det har vært i øvrighetens interesse å regulere. Typisk nok ble det i løpet av 1600-tallet lagt ned faste prosedyrer for hvordan klager skulle formuleres og formidles i det dansk-norske riket. Men da kan man belegge klagerferder til kongen flere hundre år bakover i tid – det har vært en naturlig og integrert del av den politiske kulturen at undersåttene selv har kunnet oppsøke herskeren eller hans representanter og legge fram sine klagemål og ønsker. Supplikkinstituttet er kjent fra hele Europa, og selv om det altså ikke var en formell maktressurs var det en nødvendig del av en fungerende sentral maktinstitusjon. Det kunne være i enhver herskers interesse å få kastet lys over misligheter i administrasjonen, og den beste måten å få gjort dette på kunne være nettopp å ta klagemål fra allmuen alvorlig. Omfattende klagemål kunne utløse kongelige tiltak, som for eksempel videre

4. Peter Blickle, Steven Ellis & Eva Österberg, "The Commons and the state. Representation, influence and the legislative process", i Blickle 1997, s 115–153.

undersøkelser gjennom en kongelig oppnevnt undersøkelseskommisjon. Dette kunne i sin tur igjen føre til kongelig lovgiving eller lovredigering. Denne typen kommisjoner hadde sin glansperiode på 1600-tallet både i Danmark-Norge og i Sverige.⁵ Men at betrodde personer ble utstyrt med kongelig fullmakt for å undersøke misligheter på bakgrunn av klagemål finner vi i hvert fall tilbake til 1300-tallet. I forbindelse med omfattende klager fra allmuen i Jemtland over sysselmans framferd der på 1340-tallet, finner vi for eksempel en hva vi må kalle kongelig undersøkelseskommisjon på befaringslandskapet kort tid etter.⁶ Også på Island mot slutten av 1200-tallet finner vi noe av den samme bruken av personer utstyrt med kongelige fullmakter til å undersøke og rydde opp i uregelmessigheter i lokalforvaltningen.⁷ Muligens har denne tidlige bruken av det som kan kalles kommisjoner i norsk sammenheng vært begrenset til mer perifere eller nyinnlemmede deler av riket, hvor kongens nettverk av lokal hird ikke har vært godt nok fungerende.

Det må ha vært naturlig for kongemakten å oppmuntre og understøtte klagevirksomheten i kontrollerte former. Strengt tatt var dette en av de mest effektive måtene å holde kontroll over lokalforvaltningen på. Undersøkelser jeg har gjort av hvordan klageinstitusjonen fungerte på 1500-tallet viser at sentralmyndighetene kunne bearbeide den informasjonen de fikk inn gjennom å oppfordre til systematisk klaging dersom det var grunn til mistanke om at noe uregelmessig foregikk på lokalplan.⁸ Gjennomgående kunne da sentralmakten velge å følge opp de klagemål som ble innlevert over uregelmessig embetsførsel, mens klager over for eksempel sentralmaktens skattepolitikk stort sett ble ignorert. Klagemål var altså ingen suksess når det gjaldt å påvirke utformingen av øvrighetens politikk, men kunne være effektivt for å påvirke hvordan den politikken ble utført i praksis på lokalt plan.⁹

5. Se f.eks. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommisjonen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002, spesielt s 133–170; Marie Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca. 1680–1730*, Uppsala 1999; Steinar Imsen, "Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV", i Steinar Imsen & Gudmund Sandvik (red), *Hammarspor. Festskrift til Lars Hamre*, Oslo 1992, s 131–144; Harald A Nissen, *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommisjonen i Trondheim len 1632*, hovedoppgave Trondheim 1996.

6. *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, 1, Östersund 1943–1964, s 77. Se også Magne Njåstad, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*, Trondheim 2003, s 161–170.

7. Randi B Wærdahl, *Norges konges rike og hans skatland. Kongemakt og statsutvikling i den norske verden i middelalderen*, Trondheim 2006, s 173–176.

8. Magne Njåstad, *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550–1600*, hovedoppgave Trondheim 1994.

9. Marie Lennerstrand viser det samme i sin undersøkelse av kommisjonsvesenet i Sverige et hundreår senere; Lennerstrand 1999, s 308.

Uformelle maktressurser

Med uformelle maktressurser kan vi mene ressurser som et lokalsamfunn reelt sett hadde til rådighet, men som ikke ble anerkjent av øvrigheten som legitime. Anvendelsen av denne typen ressurser skjer når de formelle maktressursene ikke strekker til eller de etablerte kanalene for kommunikasjon ikke fungerer. Det er altså snakk om konfliktsituasjoner hvor konfliktene ikke lar seg løse innenfor lovlige rammer, og dermed går over i det øvrigheten vil anse som ulovlig motstand mot legitime påbud eller krav.

Et vanlig grep for å gruppere denne typen konfliktstrategier er fra passiv til aktiv motstand. Passiv motstand vil rett og slett være forskjellige typer for nekting og obstruksjon. Det kan dreie seg om skattenekning, det kan være nekting av å yte skyss til øvrighetspersoner som hadde krav på det, det kan være nekting av å utføre pliktpålagte arbeidsoppgaver.¹⁰ Forutsetningen for at disse strategiene skulle fungere var at de var kollektive, det vil si at hele lokalsamfunnet deltok. En annen forutsetning var at det må ha medført problemer for sentralmakten å på noen måte straffeforfølge aksjonene, og at det ville være enklere eller mer lønnsomt å til en viss grad gi etter for de krav og den misnøye som lå bak aksjonene. Omfanget av denne typen aksjonisme er det svært vanskelig å si noe om. I kildene har vi stort sett bare bevart materiale fra de aksjonene hvor øvrigheten svarte med tiltak i form av bøtelegging, rettssaker eller åpne brev.

Når det gjelder aktiv motstand er spekteret større, fra organisert lovbrøteri av typen krypskytteri, flukt, oppvigleri og til de mest alvorlige aksjonsformene som oppstand og opprør.

Lovbrudd av typen krypskytteri eller annen form for manglende respekt for øvrigheten er i likhet med den passive motstanden lettest å komme på sporet av i bøtelister og åpne brev fra øvrigheten hvor allmuen refses for denne typen aktivitet.

Flukt er en type motstandsstrategi man kanskje mest forbinder med livsegenskap og personlig ufrihet, et fenomen som i Skandinavia i senmiddelalder og tidlig nytid ikke er aktuelt. Men flukt som en motstrategi til økende statlige krav om militære ytelser skal ikke undervurderes. Nils Erik Villstrands analyse av soldtatutskrivningene i Sverige på 1600-tallet er i så måte opply-

10. En grundigere gjennomgang av typologien finnes f.eks. hos Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1990, s. 92–108. Se også Njåstad 2003, s. 22–25.

sende.¹¹ Villstrand peker på at det å unngå militær tjeneste var en drivkraft for finske bønder i de kystnære strøkene som flyttet til mindre integrerte deler av riket lenger øst, rett og slett for å unngå utskrivning. Også i Norge finner vi det samme fenomenet. I en analyse av soldatutskrivningene til krigene på midten av 1600-tallet i Sørvest-Norge finner Runar Mathisen at flukt var en av flere måter å unngå krigstjeneste på.¹²

Oppvigleri, oppstand og opprør er de mest spektakulære og kanskje best undersøkte av de uformelle maktressursene. På en måte kan det virke unaturlig å se på opprør som en maktressurs, fordi det tilsynelatende dreier seg om et ekstremt brudd på alle spilleregler. På den annen side er det unektelig snakk om maktbruk, hvis man med makt også mener forsøk på å gjennomføre sine målsetninger med tvang eller vold.

Men er oppstander egentlig brudd på spillereglene? Man kan si at opprør forutsetter at spillereglene brytes av den andre parten, altså at øvrigheten ikke opprettholder sin del av den gjensidige forståelsen mellom hersker og undersåtter. Dette kunne det gå systematikk i. Enkelte historikere har pekt på at for senmiddelalderen og tidlig nytid er denne typen brudd på gjensidige forpliktelser snarere regelen enn unntaket for store deler av Europa. Yves-Marie Bercé har for eksempel gått langt i å hevde at vold ble en integrert del av bondesamfunnenes politiske kultur i denne perioden, nettopp fordi kongemakten ikke lenger var i stand til å møte sine forpliktelser, nemlig å sørge for at freden ble opprettholdt. Å krevne inn skatter uten å kunne garantere for et minstemål av lov og orden var et brudd på forpliktelsene, og ble besvart med brudd fra lokalsamfunnets side.¹³ Bercés observasjoner gjelder først og fremst Frankrike, men innfallsvinkelen kan også brukes når det gjelder å forklare hyppige bondeopprør i et avgrenset område. Et sentralt poeng er at disse oppstandene ikke rettes mot kongen, men mot utøverne av den kongelige politikk. Dette ble gjort ut fra en forestilling om at kongen ikke selv visste hva hans onde rådgivere gjorde. Det ble dermed ikke stilt spørsmålstegn ved selve den kongelige autoritet, men hvordan den ble forvaltet av

11. Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk til den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992, spesielt s 245–261.

12. Runar Mathisen, *Bøndene og militæret. Reaksjoner og problemer rundt militærutskrivningen i Stavanger len 1640–1660. En analyse med hovedvekt på krigene i perioden 1657–1660*, hovedoppgave Oslo 1998.

13. Yves-Marie Bercé, *Revolt and revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, Manchester 1987.

hans betrodde menn. De samme observasjonene er gjort for sør-tyske områder. David Martin Luebke har pekt på hyppige oppstander i Schwarzwald-området fram mot midten av 1700-tallet, hvor den eksisterende politiske eller sosiale orden ikke ble trukket i tvil av opprørerne, snarere tvert om.¹⁴

Ikke minst peker Bercé på at opprør under visse forutsetninger nærmest kan regnes som en legitim politisk handlingsform. I skandinavisk sammenheng har Peter Reinholdsson i sin avhandling *Uppror eller resningar* brakt dette perspektivet videre.¹⁵ Reinholdsson nærmer seg problemet fra en annen vinkel, nemlig bondesamfunnet som selvstendig politisk aktør i nasjonale kriseperioder. Han peker på perioden fra 1430-årene av som en periode hvor den svenske sentralmakten manglet legitimitet. I denne perioden ble det viktig å mobilisere lokalsamfunnene – bønder under adelig ledelse – i de politiske stridigheter som foregikk. Bøndene inngikk da som reelle alliansepartnere i disse stridighetene, og det bildet av store bondeopprør som har blitt formidlet senere dekker egentlig over en akseptert og legitim politisk praksis, nemlig feider med bønder som deltagere.

Det man kan se etter å ha drøftet en del av de formelle og uformelle maktressursene er at det ikke er helt enkelt å plassere dem i den ene eller andre kategorien. De formelle ressursene er blitt gjensidig akseptert nettopp gjennom lang tids bruk, som supplikker. Representasjon, det være seg i riksdag eller ved kongehyllinger, etableres i perioder eller situasjoner hvor sentralmakten trenger den legitimitet bonderepresentasjonen kan gi. Og også opprør kan tolkes innenfor rammene av akseptert politisk framferd, når forholdene lå til rette for det.

En drøfting av forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet når det gjelder makt og maktressurser må imidlertid også ta høyde for at dette forholdet slett ikke var likt fra sted til sted.

Utviklingen av statsmakt, og i og for seg også kirkemakt i høy- og senmiddelalderen, går i retning av et mer uniformt og sentralisert styrings-system. Øvrighetens økonomiske krav og juridiske makt skal i utgangspunktet fungere likt ovenfor alle deler av riket. I Norge ser vi denne utviklingen fra midten av 1200-tallet, med en felles lov for hele kongeriket i 1273 som en viktig milepæl.

14. David Martin Luebke, *His majesty's rebels. Communities, factions and rural revolt in the black forest, 1725-1745*, Itacha & London 1997.

15. Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.

Men mye av det sentraliseringsarbeidet man ser er kan hende ønsketenking fra øvrighetens side. For i realiteten fungerte de skandinaviske kongerikene, i likhet med et stort antall av de øvrige europeiske rikene, som sammensatte stater hvor det lå forskjellige formelle regionale forskjeller. Begrepet "konglomeratstat" er brukt om dette fenomenet. I nordisk sammenheng er det først og fremst Harald Gustafsson som har drøftet fenomenet, da med hovedvekt på 1500-tallet.¹⁶ Gustafsson legger i første rekke vekt på de formelle ulikhetene som kunne finnes innenfor ett og samme rike, eller i unionen av kongeriker under felles overhode. Kroneksempelen er selvfølgelig Kalmarunionen. Men også både de danske og de norske kongerikene viser en sammensatt karakter i senmiddelalderen. I Danmark finnes ingen felles lov for hele riket, men en rekke "landskapslover" for de separate riksdelen: Jylland, Sjælland, Skåne. Inn under den danske kongens maktområde hørte også i større eller mindre grad hertugdømmene Schleswig og Holstein, og så videre. Den norske staten framviste lignende trekk – riktignok var her en felles lov for hele riket. Men i tillegg kom vesterhavsoyene, hvor den norske kongen var nominell hersker, men forskjellige typer relasjoner til den norske kongemakten eksisterte.

Konglomeratstaten, eller den sammensatte staten, er ikke begrenset til denne perioden. Formelle ulikheter og forskjellige relasjoner til rikets sentrum finnes både tidligere og senere enn perioden som her behandles. Imidlertid kan man hevde at senmiddelalderen er en periode hvor maktens sentrum står svakere ovenfor rikets forskjellige bestanddeler og regioner. Rikenes sammensatte strukturer ga dermed større spillerom for regioner, lokalsamfunn og stender, blant annet ved at de mer aktivt og med større hell kunne forfølge en politikk for å bevare eller utvide privilegier og særordninger. Dette kunne for eksempel være varige skattefritak eller redusert skatt, eller retten til å føre et kommunalt segl, med de muligheter dette innebar for å handle som et fellesskap.

Men kanskje like interessant som disse formelle ulikhetene innenfor rikene er de reelle forskjellene – i hvor stor grad var de forskjellige områdene integrert i kongeriket, og på hvilke premisser? Et umiddelbart og målbart element er nærhet til maktens senter. Den svenske riksdagen kan for eksempel ikke ses å ha vært representativ på denne måten før i andre halvdel av 1500-

16. Harald Gustafsson, "The conglomerate state. A perspective on state formation in early modern Europe", *Scandinavian journal of history* 1998, s 189–214; dens, *Gamla riket, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningskede 1512–1541*, Stockholm 2000.

tallet.¹⁷ Og ved Kristian 1.s og Karl Knutssons norske kongevalg i 1449, var det bare allmuen i de umiddelbare nærområdene fra hvor valgene skjedde som deltok.

Mer interessant er likevel øvrighetens vekslende evne og vilje til å kunne kontrollere rikets forskjellige deler. Evnen til å kontrollere forutsetter at man har et administrativt apparat som kan fungere lokalt uten å møte motstand som kunne utgjøre et problem; viljen til å kontrollere forutsetter at man får noe igjen for det. Grovt sett kan vi forsøksvis plukke ut fire faktorer som avgjør graden av øvrighetsinnflytelse i en region eller område: 1) lokale rettslige strukturer, 2) lokale sosiale strukturer, 3) graden av øvrighetsnærver og 4) øvrighetens økonomiske interesser i området.

To eksempler kan brukes for å belyse dette. Det dreier seg om to områder innenfor det norske riket i senmiddelalderen: Borgarsysla (nåværende Østfold i sørøst-Norge) og Jemtland (dagens Jämtlands len unntatt Härjedalen). Begge områdene var åsted for interessekonflikter mellom lokalsamfunnene og øvrigheten, både verdslig og kirkelig, i perioden fra midten av 1300-tallet til midten av 1500-tallet. Men både de utløsende årsakene, forløpene og resultatene av disse konfliktene var forskjellige, og kan bidra til å kaste lys over lokalsamfunnenes maktressurser og øvrighetens evne og vilje til å kontrollere lokalsamfunn.¹⁸

Først litt om konfliktene og konfliktforløpene. Det er fornuftig å operere med et skille mellom verdslig og kirkelig øvrighet, fordi konfliktene mellom lokalsamfunnene på den ene siden og disse to øvrighetssystemene på den andre siden er temmelig forskjellig, både i årsak og forløp.

Grovt sett kan man si at konfliktene mellom kirkelig øvrighet og lokalsamfunnene i all hovedsak dreide seg om eiendomsretten til lokale ressurser. I Jemtland finner vi to hovedproblemer i forhold til dette. For det første dreier det seg om en serie konflikter om retten til laksefiske i Innðalselva på 1300-tallet, hvor erkesetet kom i konflikt med lokale oppsittere om dette fisket. Konfliktene tok form av det man fra kirkelig hold ville kalle tjuvfiske, dels tok det form av at bøndene ødela erkesetetets fiskeredskaper. Det var først og fremst i Ragunda i det østlige Jemtland at disse konfliktene fant sted.¹⁹ Det andre konflikttemaet er mindre dramatisk, og dreide seg om rettigheter i skog

17. Blickle, Ellis & Österberg, i Blickle (red) 1997, s 122f.

18. Det følgende er basert på Njästad 2003.

19. Njästad 2003, s 159ff.

og fiskevann. Det ser ut til å være en forskjellig oppfattelse av eiendomsrett som lå til grunn; prester og prost argumenterte for at en del ressurser lå til forskjellige prestegårder, mens allmuen argumenterte med at det dreide seg om områder som måtte regnes som allmenning, eller hvor en slags allemannsrett eksisterte.²⁰ En viktig detalj når det gjelder disse siste konfliktene er at de for det første ofte ble brakt for retten av allmuen selv, og for det andre at allmuen hadde rimelig god sjanse for å nå fram med sin tolkning i rettsapparatet. Dette har å gjøre med de rettslige strukturene i området. Generelt kan man si at det var en stor grad av allmuekontroll over rettsapparatet i Jemtland, både ved at det sentrale lagtinget var et allting, ikke et representasjons-ting. Dessuten kommer Jemtlands kirkelige mellomposisjon inn i bildet. Området var kirkelig under Uppsala, verdslig under den norske kongen. I de mer tette unionsperiodene spilte dette mindre rolle, men i en avtale forhandlet fram mellom den norske kongen og erkebiskopen fra 1303 var i realiteten kirkas muligheter for å utøve makt eller hente ut et økonomisk overskudd fra området sterkt begrenset.²¹

I Borgarsysla finner vi til dels det samme utgangspunktet for konflikter – omstridt oppfatning av retten til ressurser. Det dreide seg om fiskeressurser på slutten av 1300-tallet og midten av 1400-tallet, og det dreide seg om retten til fri ferdsel over en prestegård rundt 1420.²² Men i tillegg kom en rekke eiendomsvister i tiåret rundt 1400. Her er det eiendomsretten til gårder som er i sentrum, og bakgrunnen er et arbeid fra biskopens side for å rydde opp i uklare eiendomsforhold etter svartedauen. Arbeidet resulterte i bispetets store eiendomsregister, den såkalte Røde bok.²³ I prosessen førte kirken en rekke rettssaker mot oppsitterne på gårder i Borgarsysla for å få etablert eiendomsretten og dermed retten til jordleie.²⁴ Et felles trekk mellom de to områdene er at konfliktene stort sett var lavintensive. Bondesamfunnet drev til dels kollektivt lovbrudd ved tjuvfiske, dels løses konfliktene i retten. Men her viser det seg en forskjell mellom de to områdene. Kort sagt kan vi si at mens tendensen er at bøndene vant i retten mot kirken i Jemtland, var det kirkens menn som sto seirende igjen etter rettsoppgjør i Borgarsysla. En an-

20. Njåstad 2003, s 190–195, 204ff.

21. *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, 1, 1943–1964, s 12. Se også Njåstad 2003, s 151–154.

22. Njåstad 2003, s 63–96.

23. *Biskop Eysteins Jordebog (Den Røde Bog). Fortegnelse over det geistelige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400*, utg av H J Huitfeldt, Christiania 1879.

24. Njåstad 2003, s 71–94.

nen forskjell er at det ofte var kirka selv som bragte sakene inn for rettsapparatet. Og en tredje forskjell er at det i mange av disse sakene var det offisielen, altså den kirkelige dommeren, som dømte i sakene. Eiendomstvistene ble dermed regnet som kristenrettsaker. Definisjonen av hva som falt inn under kirkens jurisdiksjon og hva som var kongens domene hadde vært et kontroversielt tema siden konkordatet mellom konge og kirke i 1277 (den såkalte Sættargjerden i Tunsberg), og denne tolkningen av eiendomstvister som kristenrettssaker ser ikke ut til å ha blitt praktisert i andre bispedømmer, heller ikke i Oslo bispedømme verken før eller senere.²⁵

Når det gjelder konflikter mellom den verdslige øvrigheten og lokalsamfunnene i de to områdene er bildet mer komplekst. I Jemtland finner vi en periode med høyt konfliktnivå på 1340-tallet, knyttet til en sysselmann og hans embetsskjøtsel. I tillegg finner vi en serie rettslige konflikter midt på 1400-tallet om eiendomsrett til ødegårder, og til slutt oppstår det et spenningsforhold mellom allmuen i Jemtland og de forskjellige personer som hevder kongelig autoritet i området på 1520- og 1530-tallet, knyttet til de unionspolitiske hendelsene i perioden. I Borgarsysla er konfliktnivået til dels langt høyere. Først og fremst gjelder dette perioden 1420–1440, da området var preget av oppstander og opprør dels rettet mot lokalforvaltningen (1420-årene), dels av rikspolitisk karakter (1430-årene). Og som i Jemtland slo også de unionspolitiske hendelsene på 1520- og 1530-årene inn i regionen, men også her med et høyere konfliktnivå.

Konflikten i Jemtland omkring sysselmannen Niklas Petersson på 1340-tallet har dreid seg om måten han gikk fram på for å kreve inn kongens skatter og avgifter. Han har åpenbart handlet på en provoserende måte, noe som resulterte i en ulydighetsaksjon, der bøndene selv ser ut til å ha samlet inn skatten. Det ble også sendt en supplikk til kongen, beseglet med landskapets segl – uten at de av øvrighetens representanter som skulle ha kontroll over bruken av seglet var informert om dette. Sysselmannen ser også ut til å ha kommet i personlige motsetningsforhold til en rekke av landskapets mer fremtredende personer. Konflikten endte med retts sak mot dem som hadde skrevet og beseglet supplikken. Dessuten sendte kongen to personer til området med mandat til å etterforske sysselmannens embetsførsel, et tidlig eksempel på en undersøkende kommisjon. Det ser ut til at sysselmannen har skjøttet sitt embete på en måte som ikke fremkalte konflikter i tiårene som

25. Njåstad 2003, s 86f.

fulgte. Rundt 1420 var jemtene også i konflikt med sin fogd, den ikke kjente Jösse Eriksson, som senere ble drept av rasende bønder i Vadstena i 1437. Fra Jemtland kjenner vi hans framferd først og fremst gjennom kongelig svar på en supplikk fra 1422 hvor en rekke klagemål mot fogden ble behandlet. Disse var stort sett av økonomisk art og bestod i en lang rekke eksempler på at fogden tøyde grensene for hva han kunne kreve av godtgjørelser fra allmuen. Et interessant punkt er at det var Jemtlands lagmann som var allmuens utsending til kongen. Det samme er tilfelle ved en supplikkferd i 1530. Dette peker mot et særtrekk med Jemtland, nemlig at lagmannen i løpet av senmiddelalderen ser ut til å ha blitt en tillitsmann for allmuen i større grad enn en kongelig embetsmann. Blant annet ble han valgt av allmuen selv.²⁶

På midten av 1400-tallet var det en rekke rettssaker mellom enkeltbønder og kronen, representert ved fogden Peder Karlsson. Kjernen i sakene var eiendomsretten til ødesbøl, det vil si gårder som var blitt liggende øde. Gårdene ble åpenbart benyttet som beitemark og betraktet som privat eiendom, mens de fra fogdens side ble betraktet som nyryddinger i kongens allmenning. Konflikten ble løst ved at dronning Dorothea, som var lensinnehaver, i 1471 ga et fribrev for rydding av ødegårder til odel og eie mot at det ble taksert en nominell skatt på dem.²⁷ Kronen gikk dermed glipp av leieinntekter, men fikk til gjengjeld skatteinntekter. Bøndene fikk på sin side udiskutabel eiendomsrett til eiendommer mot å yte en skatt de selv var med på å fastsette.

Perioden etter Christian 2.s fordrivelse fra de nordiske rikene var en periode preget av en viss statlig oppløsning, på den måten at det tok tid før det nye statssystemet i Norden hadde festet seg. I løpet av et par tiår utkrystalliserte det seg to tyngdepunkt, men det var lenge uvisst hvilke områder som graviterte mot hvilke maktsentra. Harald Gustafsson har vist at spesielt det norske riksrådet etter hvert ble en ustabil faktor i denne prosessen.²⁸ Å ha kontroll over norske len ble derfor meget viktig for den nominelle norske kongen, Fredrik 1. På den annen side kunne norske len brukes som utgangspunkt for personlige politiske ambisjoner, noe spesielt ridderen Vincens Lunge kom til å utnytte med stor dyktighet. Lunge var blant annet lensherre i Jemtland på 1520-tallet, og prøvde å bruke området som base for en dels uavhengig norsk riksrådspolitik. Men for å kunne bruke lenene som makt-

26. Se også Bjørnar Egeland, "var lagman ok idarth budh". *Lagmannsstillingen i Jemtland 1300–1563*, hovedoppgave Trondheim 2003.

27. *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, 2, Östersund 1974–1991, s 83.

28. Gustafsson 2000.

brikker, var man også avhengig av å kunne mobilisere lenets ressurser. Spesielt for Jemtland var at også erkebiskopen i Nidaros, Olav Engelbrektsson, tidvis var i feide med Vincens Lunge, og Jemtland ble da en av skueplassene for rivaliseringen dem i mellom. Konkret gikk dette på skatteinnkreving – de to rivalene var nødt til å beile til allmuen for å få skatt og lojalitet fra dem. Og her var aktørene nødt til å følge spillereglene de lokale juridisk-politiske strukturene la opp til.²⁹ Også her ser det ut til at den jemtske tingsstrukturen har gitt allmuen gode kort på hånden. Forsøk på å manipulere bruken av landskapets segl fra Vincens Lunges side førte for eksempel ikke fram. Et forsøk på å bygge et klientsystem ved billigsalg av krongods til utvalgte bønder virket også mot sin hensikt. Erkebiskop Olav Engelbrektsson klarte derimot å få en viss kontroll med området gjennom reelle tingforhandlinger med allmuen.

Når det gjelder konfliktene mellom verdslig øvrighet og lokalsamfunnene i Borgarsysla tok de altså mer voldsomme former. På 1420-tallet finner vi sterke konflikter mellom innbyggerne i Rakkestad og deres sysselmann, Herman Molteke. Konflikten tok form av at sysselmannen ble jaget fra lenet, og at allmuen deretter rettferdiggjorde sine handlinger i en supplikk til kongen. Saken ser ut til å ha løst seg ved at oppstanden ikke fikk straffefølger for deltagerne, men at Herman Molteke kom tilbake i lenet med en mer moderat styringsstil.

Men et tiår senere var store deler av Borgarsysla i opprør under ledelse av adelsmannen Amund Sigurdsson (Bolt). Opprøret var dels rettet mot kongens embetsmenn i området, men fikk fort rikspolitiske konsekvenser. Opprørerne var inspirert av og i kontakt med de samtidige opprørerne i Sverige, og de utgjorde til sammen et stormløp mot Erik av Pommerns regime. Det endte i kongens avsettelse og styrket riksrådsstyre i begge land. Utgangspunktet for opprøret var mye av det samme som et drøyt tiår tidligere: Klager over hvordan fogdene for fram, med en begrunnelse om at de var utenlandske og ikke kjente til rikets lov og rett. Klagene peker mot et element i Erik av Pommerns politikk som også fremkalte motstand i Sverige, men det peker også mot at den rettslige sfæren som konfliktløsningsarena ikke ser ut til å ha fungert. Dette kan ha sin bakgrunn i at forvaltningen av lenene i området i økende grad ble satt bort til personer uten personlige nettverk eller bakgrunn i om-

29. Morten Brattbakk, *Jemtland i nordisk politikk 1519–1541*, hovedoppgave Trondheim 2002.

rådet.³⁰ Dette kan ha medført at den type interaksjon og konsensus som *kan* ha vært mer fremtredende når lokalforvaltningen var lokalt rekruttert, har blitt svekket eller borte. Samtidig har det trolig vært noe i at lokalforvaltningen etter allmuens begreper opptrådte ulovlig eller på kanten av loven i kombinasjon med at de statlige kravene har økt. Man kan derfor si at området har blitt utsatt for sterkere statlige krav og en mindre lokalforankret administrasjon, uten at den kongelige kontrollen av denne administrasjonen har blitt fulgt opp.³¹

I likhet med Jemtland fikk også allmuen i Borgarsysla en politisk rolle i stridighetene på 1520- og 1530-tallet. Her ble allmuen kanskje i mindre grad gjenstand for direkte forsøk fra lensherrene på å bli dratt inn i stridighetene, skjønt det kan se ut til at riksråden Gaute Galle har hatt en finger med i spillet i opprørssituasjonen våren 1536. Og i forspillet til unionsoppløsningen, Knut Alvssons og Nils Ravalddssons opprør 1501–1504, har åpenbart bønder fra Borgarsysla utgjort en del av fotfolket.

Men ellers ser det ut til at allmuen selv har benyttet den urolige situasjonen til å gjennomføre skattenektingsaksjoner, militærnektingsaksjoner og lignende. Det at området ble base for Christian 2.s mislykkede gjenerobningsforsøk vinteren og våren 1531–1532 har medvirket til dette – det har ført til at det har vært liten sentral kontroll over området.

Hvis jeg skal oppsummere disse to områdene – hvilke maktressurser lokal-samfunnene rådde over og hvordan interessekonflikter med øvrigheten artet seg - kan man altså prøve å bruke de fire nevnte kategoriene – lokale juridiske strukturer, lokale sosiale strukturer, øvrighetsnærvær og økonomiske ressurser – som forklaringsfaktorer.

Jemtland og Borgarsysla hadde temmelig forskjellige juridiske strukturer i perioden. Jeg har vært inne på den rollen det øverste rettsorganet spilte i Jemtland. Jamtmotet var et årlig allting hvor alle kunne møte og bli hørt. Et representativt lagting etter modell fra resten av Fastlandsnorge ble forsøkt innført fra midten eller slutten av 1400-tallet, men ser ikke ut til å ha utkonkurrert jamtmotet. Lagmannens rolle som tillitsmann for allmuen, og valgt av allmuen, har uansett modifisert øvrighetskontrollen av det nye lagtinget. Borgarsysla lå på sin side under borgartingslagmannen. Lagmannen ser ut til å ha residert i Tunsberg, på andre siden av fjorden. Det har vært avholdt en

30. Per Norseng & Svein G Eliassen, *Østfolds historie*, 2, I Borgarsysle, Østfold 2005, s 247–270.

31. Steinar Imsen, "Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern", *Vestfoldminne* 1997, s 60–74.

årlig lagtingssamling i Borgarsysla, nærmere bestemt i Sarpsborg i slutten av juni. Men en kongelig utnevnt langmann som bare sporadisk oppsøkte regionen har ikke hatt den samme nærhet til lokalsamfunnet som i Jemtland. På lavere nivå ser vi også at bygdetingene ikke ser ut til å ha fungert som samhandlingsarenaer mellom øvrighet og allmue i Borgarsysla, mens dette har skjedd i større grad i Jemtland. Noe av forklaringen ser ut til å være at den lokale eliten ble forskjøvet fra utøvelsen av lokal makt i Borgarsysla, mens den dominerte de lokale tingene i Jemtland. Dette kan ha medført at tinget har hatt mindre legitimitet som konfliktløsingsarena i Borgarsysla, og at det dermed ble lettere for lokaleliten å stille seg i spissen for ulovlige aksjoner. I forhold til kirkelig øvrighet ser imidlertid de lokale tingene ut til å ha blitt akseptert som forhandlingsarena i begge områdene. Forklaringen kan ligge i at den kirkelige lokaladministrasjonen har vært mer finmasket og integrert i lokalsamfunnet begge steder, og at forholdet til de lokale geistlige har vært mindre problematisk av den grunn.

De sosiale strukturene i de to områdene var svært forskjellig. Kort sagt kan man si at Jemtland var et område hvor de økonomiske og sosiale forskjellene har vært relativt små. Dette kan vi se ved en gjennomgang av skattemateriale fra slutten av 1500- og begynnelsen av 1600-tallet, som viser relativt små forskjeller både i skattens størrelse og i godskonsentrasjon. Unntaket er først og fremst Skåncke-slekten i Hackås, som må sies å tilhøre det øvre aristokratiet fra 1400-tallet av. Den fremste representanten er Ørjan Karlsson, som var en av Karl Knutssons nærmeste menn og som administrerte Jemtland for ham i hans periode som norsk konge 1449–1450.³² Borgarsysla har derimot vært et av de økonomisk og sosialt mest differensierte områdene i Norge, med et langt sterkere innslag av adel enn hva man ellers finner.³³ Vi finner her en konsentrasjon av større adelsgoods som var ukjent i resten av Norge. Likevel var det ikke disse adelsmennene som var lokalsamfunnets politiske ledere i konflikter med øvrigheten (med unntak av opprøret 1436–1437). Derimot var det en bredere gruppe av økonomisk bedrestilte bønder som dominerte lokaloffentligheten gjennom forskjellige rettslige ombud som også fører an i konflikter med konge- og kirkemakt. Vi kan forsøksvis si at kombinasjonen av en

32. Han ser faktisk ut til å ha fungert som lensherre i Jemtland helt fram til 1453. Magne Njåstad, Espen Andresen, Sonja Englund & Tord Theland, "Landet i midten. Jemtland fra unionsperiferi til grenseprovincs", i Steinar Imsen (red) *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005, s 277–331, spesielt 278–289.

33. Norseng & Eliassen 2005, s 199–246.

bred og ressurssterk bondeelite som dominerte lokale offentlige fora i kombinasjon av at disse fora ikke lenger fungerte som interaksjonsarena førte til den relativt høye frekvensen av utenomrettslige konflikter som preget Borgarsysla i perioder, mens det motsatte altså var tilfelle i Jemtland.

Også øvrighetsnærver og økonomiske ressurser kan sees i sammenheng for de to områdene. Kort sagt kan vi si at øvrighetsnærværet var sterkt, både i kirkelig og verdslig sammenheng i Borgarsysla, mens Jemtland var preget av svakt kirkelig og verdslig øvrighetsnærver. Borgarsysla har vært delt opp i en rekke forskjellige områder, skipreider, som dels har vært forlent bort enkeltvis, dels flere sammen. Det har trolig dreid seg om 12–16 skipreider. Enkelte har ligget fast som forlening til Mariakirken i Oslo, andre har hatt skiftende verdslige lensherrer. Disse lensherrene har ikke nødvendigvis selv residert i området, tvert om har det i løpet av 1400-tallet blitt vanlig at de har blitt styrt av en stedfortredende fogd.³⁴ Men i tillegg ser det også ut til at den lokale adelen i økende grad på begynnelsen av 1500-tallet kan ha prøvd å kombinere rollen som privat godseier med kongelige ombud i samme område, noe som har gitt den større maktressurser. De høyadelige Galle-brødrene er her et eksempel. Dette betyr at bondebefolkningen i Borgarsysla har opplevd et relativt tungt øvrighetspress. Det samme kan sies om den kirkelige øvrigheten – nærheten til bispesetet i Oslo gjorde at sentrale kirkelige aktører utfoldet seg i området i høy grad. Eksempelvis har vi sett at officialen i Oslo periodevis også drev sin dommeraktivitet ute i felten i Borgarsysla. Prosten i Eidsberg, ett av de to prostiene i Borgarsysla, har også vært kannik i Oslo og dermed hatt gode kontaktlinjer til det sentrale kirkelige miljøet. I Jemtland har i og for seg det lokalkirkelige nettet vært relativt finmasket, som i Borgarsysla. Men som jeg har vært inne på, var kirkas økonomiske rettigheter i området sterkt beskåret gjennom en avtale fra 1303. Området lå også perifert i forhold til erkesetet i Uppsala. Bare i de østlige delene av området, Ragunda, finner vi noe som ligner en sentral kirkelig interesse for å forfølge økonomiske interesser. Kirkas svake stilling ble noe bedret gjennom en viss vekst i landsprostens myndighet, uten at dette var påtagelig før fra 1530-tallet. Da ble landsprosten et ledd i Gustav Vasas politikk ovenfor Jemtland.³⁵ Den verdslige øvrighetens nærver i Jemtland må også sies å være begrenset. Hele området – cirka 9 ganger større en Borgarsyslas 12–16 skipreider sammenlagt –

34. Norseng & Eliassen 2005, s 247–270.

35. Carl Wangby, *Jämtlands reformator*. *Landsprosten Erik Andersson i Oviken och hans samtid*, Östersund 1975.

ble administrert av én lensherre, til tider med en assistent som tok seg av området Ragunda. I lange perioder var lensherrene selv ikke tilstedeværende, men satte bort administrasjonen til en fogd. Dette gjelder for eksempel under dronning Dorotheas lensperiode, som stort sett strakte seg fra 1442 til hennes død i 1495. Administrasjonen av lenet har dermed bestått av en til to personer og de klienter de kan ha klart å knytte til seg i lokalsamfunnet. Et punkt som ytterligere forsterker inntrykket av svakt øvrighetsnærver, er at det knapt fantes krongods i området. Kongens representant hadde dermed ikke muligheten for å spille rollen som jordherre i noen særlig grad.

Øvrighetsnærveret kan knyttes opp til de økonomiske ressursene eller det økonomiske potensialet i områdene. En forsiktig vurdering av skatteinntektene og bøteinntektene fra de to områdene, basert på 1500- og 1600-tallsmateriale, viser at de visse og uvisse inntekter fra Borgarsysla trolig har vært 7–8 ganger større enn fra Jemtland.³⁶ I tillegg til dette kommer at Borgarsyslas næringsstruktur var langt mer differensiert enn Jemtland, hvor det eneste av verdi som kunne hentes ut stort sett var skinn. Borgarsysla var i tillegg til å være godt jordbruksområde blant annet også viktig når det gjaldt den fremvoksende tømmereksporten fra senmiddelalderen.

For kort å oppsummere: Jemtland var et område preget av små sosiale forskjeller, av et rettsvesen under sterk allmuekontroll, av et relativt svakt øvrighetsnærver og området hadde liten økonomisk interesse for øvrigheten. Borgarsysla var et økonomisk tungt område med sterkt øvrighetsnærver, svake juridiske strukturer og store sosiale forskjeller. Dette kan bidra til å forklare hvorfor konflikter mellom øvrighet og allmue forløp så forskjellig i de to områdene.

Dette kan også generelt bidra til å forklare hvordan disse lokale variasjonene bidrar til å avgjøre hvilke maktressurser lokalsamfunnene hadde. Dersom man undersøker et større utvalg områder vil man trolig kunne finne flere faktorer. Avslutningsvis peker dette mot en konkretisering når det gjelder konglomeratstaten og de varierende politiske kulturer. Ikke bare de formelle båndene til statens sentrum –fyrsten – er med på å forme maktrelasjonene øvrighet–lokalsamfunn, men også mer grunnleggende, men samtidig mer uformelle og vanskelige målbare faktorer.

36. Njåstad 2003, s 240–243.

Summary: Formal and informal power

The article deals with formal and informal resources of power available to regions and local peasant communities in the late middle ages and early modern period. Among the formal resources, the rule of law, the right to petition and representation in assemblies with formal powers are discussed. The informal resources are discussed and exemplified by varying forms of peasant resistance. These range from low-intensive collective actions such as refusal to pay taxes or supporting officials by providing various services, over more active collective law-breaking such as poaching, to riots and rebellions. The concepts of formal and informal resources of power are discussed, with an emphasis on the "ritual" or formal aspects of resistance in a period when the state was not able to fill the role of maintaining peace, law and order. The possibilities for regions and local communities to advance their interests were also made easier by the relatively weak position of the central authority and by formal regional differences in the composite states of the period.

In the concluding part of the article, the importance of local juridical and social structures and the economic importance of different regions are offered as an explanation of the development of local political identities and patterns for action. These are discussed with two Norwegian regions as examples.

Keywords: social history, peasant resistance, composite state, petitions, regionalism, jurisdiction